

5. Duha Kocaoğlu Deli Dumrul hikâyesinde ünlem gruplarının söz dizimsel olarak incelenmesi

Yusuf GÖKKAPLAN¹

APA: Gökkaplan, Y. (2022). Duha Kocaoğlu Deli Dumrul hikâyesinde ünlem gruplarının söz dizimsel olarak incelenmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö11), 79-89. DOI: 10.29000/rumelide.1146500.

Öz

Ünlem insanların günlük konuşma dilinde sıkça işlettikleri bir yapıdır. Ünlemler kızgınlık, üzüntü, keder, şaşkınlık, sevinç, heyecan gibi duyguların etkili bir biçimde ifade edilmesinde kullanılmaktadır. Duyguların ifadesinde kullanılan ünlemleri sadece söz ve ses birlikleri olarak ele almak onların ifade gücünün zenginliğinin ortaya çıkarılmasında yetersiz kalmaktadır. Konuşma dilinde ünlemlerle birlikte vurgu, tonlama, jest, mimik ve hareketler ünlemle birlikte ünlem kavramının içini dolduran diğer özelliklerdir. Yazılı dilde ise ünlemlerin tespit edilmesi sözlü dilde olduğu kadar kolay olmamaktadır. Günümüzde ünlem gruplarını inceleyen çalışmalara bakıldığında “Ey! Eyvah! Ya!” gibi belirli kalıplar çerçevesinde kurulan ünlem grupları tespit edilmiştir. Bu şekilde bir sınırlama ile yapılan çalışmalarda ünlemlerin yeteri kadar detaylı ve etraflıca ele alınmadığı görülmektedir. Sözlü kültür öğelerinin önemli birer kaynak olduğu gibi Türk dilinde ünlemlerin de ayrı ve özel bir konumu olmalıdır. Bu farklılığın belirlenebilmesi için de Türk dilinin temelini oluşturan eserlerin dikkatle ele alınması gerekmektedir. Bu çalışmada Dede Korkut Hikâyeleri arasında yer alan Duha Kocaoğlu Deli Dumrul hikâyesindeki ünlem gruplarının söz dizimsel açıdan incelenmesi yapılacaktır. Söz konusu eserde hikâyenin kahramanı olan Deli Dumrul’un Azrail ve Tanrı’ya seslenmesi, anne ve babasına yakarışı, eşine vedası ve çevresindekilere hitabı ünlem kullanımı açısından zengin ve farklı bir içeriğe sahiptir. Eserde duygu ve durumlara göre değişen ünlemlerin hikâyedeki diğer sözcük ve sözcük grupları ile olan ilişkisinin incelenmesi ünlemlerin metin içerisindeki işlevlerinin belirlenmesinde önemlidir. Burada sergilenen yaklaşım ile konuşma dilinde sıkça kullanılan ünlemlerin ve ünlem gruplarının metin içerisindeki kullanımları da ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Deli Dumrul, Dede Korkut, ünlem, kullanımbilim, sözce

Syntactic analysis of exclamation groups in the story of Duha Kocaoğlu Deli Dumrul

Abstract

An exclamation is a structure that people often operate in everyday speech. Exclamations are used to effectively express emotions such as anger, sadness, grief, surprise, joy, excitement. Considering the exclamations used in the expression of emotions only as word and sound units is insufficient to reveal the richness of their expressive power. Emphasis, intonation, gestures, mimics, and movements together with exclamations in the spoken language are other features that fill the concept of exclamation together with the exclamation. In written language, however, it is not as easy to detect exclamations as in spoken language. When we look at the studies examining the exclamation groups

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Nevşehir, Türkiye), yusufgokkaplan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6515-4762 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 21.06.2022-kabul tarihi: 20.07.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1146500]

today, “Ey! Eyvah! Ya!” Exclamation groups established within the framework of certain patterns such as in studies conducted with such a limitation, it is seen that exclamations are not sufficiently detailed and comprehensively addressed. As oral cultural elements are an important source, interjections in the Turkish language should also have a separate and special position. In order to determine this difference, it is necessary to carefully consider the works that form the basis of the Turkish language, edimsöz. In this study, the exclamation groups in the story of Duha Kocaoğlu Deli Dumrul, which is among the Dede Korkut Stories, will be examined in terms of syntactic. In the work in question, Deli Dumrul, who is the hero of the story, calls out to Azrael and God, begs to his parents, bids farewell to his wife and addresses the people around him and has a rich and different content in terms of exclamation. Examining the relationship between the exclamations, which change according to the emotions and situations in the work, with the other words and word groups in the story, is important in determining the functions of the exclamations in the text. With the approach exhibited here, the use of interjections and exclamation groups in the text, which are frequently used in spoken language, will also be revealed.

Keywords: Deli Dumrul, Dede Korkut, exclamation, pragmatics, utterance, illocution

Giriş

İnsanoğlunun günlük dilde en çok kullandığı unsurlardan birisi de hitap, seslenme, vurgulama ve tonlamaların yer aldığı retorik biçimlerdir. Bu biçimler Türk dilinde genel olarak ünlem ile adlandırılmaktadır. Türk dili üzerine yapılan gramer ve inceleme kitaplarında birbirinden büyük farklar taşımayan ünlem tanımları yapılmıştır. Bu çalışmada bu tanımların hepsine yer verilmeyecektir. Ama ünlem nedir sorusunun çerçevesinin genel hatları ile çizilebilmesi için güncel Türkçe sözlükteki karşılığını vermek yerinde olacaktır. Ünlem, 1. Türü duyularını anlatan veya bir doğa sesini yansıtan kelime, nida: Ah! oh! şak, çat vb. 2. Ünlem işareti olarak adlandırılmaktadır.

Türk dilinde ünlemler üzerine yapılan çalışmaların tanımlama konusundan ziyade işlev, görev ve terminoloji konuları çevresinde yapıldığı, bu konu üzerinde uzlaşamadığı görülmüştür. Bu sorun Akalın tarafından hazırlanan “Türkiye Türkçesinde Ünlem (Terim ve Tanım, Tasnif, Ünlem Olan Kelimeler, Söz Dizimi ile İlgili Sorunlar)” adlı çalışmada etraflıca ele alınmış uzlaşsızlıkların tespitine yönelik sorular sorulmuştur (2011).

Ünlem, “ün (ses)” kökünden türeyen seslenme veya seslenme işi olarak da tanımlanabilir. Zaten ünleme neden olan işin bir çıktısı olarak da ses vardır. Bu düşünceyi merkeze alarak yapılan tanımlamalara (Ergin, 1972), (Hacıeminoğlu, 1974), (Deny, 1941), (Topaloğlu, 1989), (Gülensoy, 1994), (Banguoğlu, 1990), (Bilgegil, 1984), (Korkmaz, 1992), (Gencan, 1979), (Koç, 1990), Paçacıoğlu, 1994), (Atabay ve diğerleri, 1983), (Ediskun, 1999), (Bozkurt, 1995) çalışmalarından ulaşılabilir. Yapılan çalışmaların genelinde terim ve tanım konusunda ortaklıklar olduğu görülmektedir. Bu ortaklıklar, Akalın tarafından 5 başlık altında şu şekilde özetlemiştir:

- 1) Duyularını ve heyecanlarını bildiren kelimelerin; seslenme, hitaplar ve yansıma kelimelerin alındığı,
- 2) Duyularını ve heyecanlarını bildiren kelime, seslenme ve hitapların alındığı,
- 3) Duyularını ve heyecanlarını bildiren kelimelerin ve doğa sesini yansıtan kelimelerin alındığı,

4) Duyguları ve heyecanları bildiren kelimelerin alındığı,

5) Ünlem edatları tanımı içerisinde olmak üzere; duyguları ve heyecanları bildiren kelimelerin, seslenmelerin ve hitapların, onaylama, ret, sorma, gösterme gibi açıklama kelimelerinin, yansıma kelimelerin alındığı, görülür (2011)

Ünlemlerin birer duygu çıktısı ürünü olması onların adlandırılması, tanımlanması ve sınıflandırılması konusundaki çeşitliliğin nedeni olarak değerlendirilebilir. Ünlemler sadece Türkçe için değil dünya üzerinde konuşulan diğer tüm diller için de önemli ve hassas bir konudur. Bu hassasiyetin önemli noktalarından biri ünlemlerin dillerin doğuşuna kaynaklık ettiği fikridir. Bazı araştırmacılar tarafından dillerin doğuşu ünlemlere dayandırılmıştır (Aksan, 1987, s. 96-97). İnsanların çeşitli olaylar ve durumlar karşısında ruh ve bedenle ilgili duygularının etkisiyle çıkardıkları ünlemlerin, sözcüklerin oluşumunu sağladığı ve çeşitli kavramları karşıladığı ifade edilmiştir (Aksan, 1987, s. 969-97). Böylesi önemli bir konunun Türkçenin gramer çalışmaları içerisinde farklı terimlerle ele alınması bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu sorunun çözümü için ünlemlerin kendi içerisinde tasnif edilmesi gerektiği ifade edilmiş ve ünlemler kendi içlerinde tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bu tasnif çalışmaları genellikle iki ana başlık altında toplanmaktadır. Bu iki ana başlık altında ünlemler ya edat olarak ya da müstakil birer sözcük olarak değerlendirilmiştir. Buradaki tartışmalar aşağıdaki şekilde kategorize edilebilir;

Ünlem Edatları; ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları, cevap edatları.

Ünlem (bağımsız bir sözcük olarak); asıl ünlemler, ünlem olabilen kelimeler ve yansımalar.

Hem buradaki ayrımın hem de yapılan tasnif çalışmalarının Türk dilindeki ünlemlerin ele alınış biçimlerinde yarattığı sorunlara Akalın'ın (2011) çalışmasında detaylı olarak görülebilir. Tasnif çalışmaları konusunda da "Türkçenin Söz Diziminde Seslenmeler ve Seslenme Öbekleri" (2015) çalışması hem yöntem hem de kaynakça açısından oldukça önemlidir.

Türkçede bir tümcede ögelerin yeri sabit ve değiştirilemez değildir. Söz gelimi bir öge yükleme yakınlştırılarak vurgusu artırılabilir. Dilbilim literatüründe ise tümce türleri hem dil bilgisi yönünden tanımlanan kuramsal yapılar olarak hem de dile getirilen tümceler olarak ikili kavramlarla belirtilmektedir (Külebi, 1990, s. 11). Dilbilimin evrenselliği ilkesi söz konusu tümce türlerinin de evrensel bir boyuta taşınmasına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda evrensel nitelik taşıyan tümce türleri bildirme tümcesi (statement, declarative), soru tümcesi (question, interrogative) ve buyrum tümcesi (command, imperative) olarak sınıflandırılabilir (Külebi, 1990, s. 11)). Bu tümceler hemen hemen doğal dillerin hepsinde bulunmaktadır ve her biri dil bilgisi yönünden ayrı yapılar olarak kabul edilip incelenmektedir. Bu bağlamda bildirme tümcesinin işlevi bilgi vermek, soru tümcesinin işlevi eksik bilgi veya herhangi bir konuda öğrenilmek istenen bilgiyi elde etmeye çalışmak, buyrum tümcesinin işlevi ise bir kişiden bir işi ya da eylemi yapması konusunda direktif vermek olarak değerlendirilebilir. Bununla beraber bazı çalışmalarda bu üç temel tümce türüyle birlikte ünlem tümceleri de (exclamative, exclamation) evrensel nitelikli olarak kabul edilmektedir ve işlevi de konuşucunun kendi duygularını anlatmak için kullanımıyla açıklanmaktadır.

Amaç

Bu çalışmanın amacı, ünlemlerin söz diziminde buldukları yerlere göre bir çıkarım yapılarak nasıl ele alınması gerektiği konusunda bir teklif sunmaktır. Ünlemlerin ya da ünlemlerle birlikte kullanılarak tümce içerisinde ünlem grubu olarak değerlendirilebileceğimiz yapıların tümce içerisinde hangi öge ile hangi anlam ilgisi ile kullanıldığı tespit edilecektir. Böylelikle ünlemlerin sadece tür ve görev çerçevesi ile değil kullanım özellikleriyle de ele alınarak farklı bir bakış açısı ile değerlendirmesi yapılacaktır. Son dönemlerde dil çalışmalarının disiplinler arası bir çalışma alanı olarak görülmesi dil üzerine yapılacak olan çalışmaların seyrine olumlu katkılar sağlamaktadır. Bu çalışmada da daha önce kıymetli araştırmacıların önemli tespitleri temele alınarak çağdaş dilbilimin kullandığı metodolojiler çerçevesinde ünlem konusu ele alınacaktır.

Yöntem

Bu çalışmanın yönteminde kullanımbilim kuramı esas alınacaktır. Kullanımbilim bir yönüyle dil bilgisi verilerine dayanmak zorunda olduğundan, başka bir deyişle dil bilgisi yönünden tanımlanmış tümce anlambilimi, sözdizimi ve sesbilimine dayanmak zorunda olduğundan, bu çalışmada ünlem tümcelerinin dil bilgisi özelliklerine ve kullanımbilim açısından değerlendirmelerine yer verilecektir.

Kullanımbilim, dili belirli ilkelerle kontrol eden söz bilimsel bir yapı olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle de üretici dil bilgisinin dili kurallara bağlı bir dizge olarak incelemesi yönteminden ayrılır (Külebi, 1990, s. 11). Klasik manada dil bilgisi belirli kurallar çerçevesinde uzlaşılan bir sistemi ifade eder. Buna karşılık kullanımbilimde kurallar konuşma esnasında konuşmanın dayandığı ilkeler biçimi olarak yorumlanır. Bu bağlamda konuşma da bu ilkelere göre düzenlenmektedir. Bu noktadan hareketle bir tümcenin anlamın belirli dil kurallarına göre düzenlendiği, tümcelerin konuşma sırasında, konuşmanın geçtiği dil-içi ve dil-dışı kurallar doğrultusunda, konuşucu ve dinleyicinin paylaştığı kültüre bağlı ve üzerinde konuşulan konuyla ilgili ortak art alan bilgilerine dayandığı, ayrıca konuşucunun ve dinleyicinin birbirlerine göre toplumsal konularına göre yorumlanabildiği ifade edilebilir (Külebi, 1990, s.11). Bu düşünce çerçevesinde dil, toplumsal işlevsellik yönüyle ve bu işlev ile kurduğu bağıntı yönüyle ele alınmalıdır.

Leech, söz konusu edilen bağıntıyı *konuşma ortamı* olarak adlandırmıştır. Bu ortamın genel çerçevesini de beş başlık altında toplayarak ifade etmiştir. Bu başlıklar;

- 1) Konuşucu ve dinleyici
- 2) Bağlam
- 3) Amaçlar
- 4) Edimsöz
- 5) Sözce şeklinde verilmiştir (Leech, 1983, s. 15).

Külebi, ünlemler konusunda sağlıklı yargılara varabilmek için sözeylem ve dil işlevleri konularının da dikkate alınmasını teklif etmektedir (1990, s. 14). Austin ve Searle tarafından geliştirilen *sözeylem kuramında* önermeler yoluyla gerçekleştirilen eylemler incelenir ve anlam, sözcenin bildirdiği yargı içeriğiyle beraber taşıdığı edimsöz değerine göre yorumlanır. Bu bağlamda bir sözcenin gerçekleşmesi

dil bilgisi kurallarının yanı sıra gerekli ve yeterli koşullara uygun olarak söylenmelerine de bağlıdır (Searle, 1969, s. 71). Ünlemler; emir, rica, hayret, kızgınlık, soru sorma, minnet bildirme, teşekkür etme, uyarma, kutlama vb. gibi birçok duygunun çıktısı olarak değerlendirilebileceğinden ve tüm edimsöz türlerine dahil olabileceğinden söz eylemlerin önemli bir inceleme alanıdır.

Diğer bir yöntem ise Jakobson tarafından geliştirilen dilin temel işlevleri kuramıdır. Jakobson *dilin temel işlevlerini* altı başlık çerçevesinde incelemektedir. Bu işlevler,

- 1) Duyusal (anlatımsal) işlev
- 2) Çağrı işlevi
- 3) Gönderge işlevi
- 4) Şiirsel işlev
- 5) İlişki işlevi
- 6) Üstdil işlevi olarak belirlenmiştir (Vardar, 2001, s. 62). İletişimin gerçekleşmesi bu işlevlerle beraber altı farklı etmene bağlıdır. Bunlar,
 - 1) Konuşucu
 - 2) Dinleyici
 - 3) Gönderge
 - 4) Bildiri
 - 5) Oluk
 - 6) Düzgü olarak verilmiştir (Vardar, 2001, s. 62). Ünlemlerin buradaki işlev ve etmenler çerçevesinde genel olarak konuşucu merkezli bir ifade biçimi olduğu ifade edilebilir.

Kapsam

Bir konu ya da durumla ilgili duyguların ve davranışların doğal ve sözel bir çıktısı olarak değerlendirilebilecek ünlemler yalnız bir anlatım özelliği sergilemektedir. Bu bağlamda ünlemler etkili ve yalnız söyleyiş unsuru olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada da ünlem gruplarının söyleyişe kattığı zenginlik ele alınacaktır. Ünlemlerin yazınsal alandaki kullanımlarının çalışmanın amacına uygun olduğu düşünöldüğünden bu çalışmanın kapsamı, Türk dilinin zengin bir kaynağı olan Dede Korkut Hikâyelerinden biri olan Duha Kocaoğlu Deli Dumrul'daki ünlem grupları ile sınırlandırılmıştır. Bu hikâyenin tercih edilmesinin sebebi Deli Dumrul'un asi bir kişilik özelliği ile gücünü ispatlamak istemesi, Azrail'e kafa tutması, Azrail ile karşılaşması ve ona kılıç çekerek gururlanması sonrasında pişman olarak önce Azrail'e sonra da Tanrı'ya yalvarması, anasından ve babasından can isterken yakarması, karısına vasiyet etmesi ve son olarak da Allah'a yalvarmasında duygu ve düşüncelerinin ifadesindeki ünlemin kullanım yoğunluğudur.

Bulgu

Çalışma kapsamında *Deli Dumrul* hikâyesi incelenmiş olay örgüsündeki ünlem ifadesi içeren diyaloglar tespit edilmiştir. Bu noktada ünlem tümcesi ve ünlem grubu kavramlarının izah edilmesi gerekmektedir. Türkçenin dil bilgisini işleyen kaynaklarda kiplerin haber ve dilek olarak ikiye ayrılması bu kiplere bağlı olarak tümce türlerinin sınıflandırmasını da beraberinde getirmiştir (Hatipoğlu, 1972, s. 175). Kimi araştırmacılar emir, istek ve gereklilik kipi olarak çekimlenen tümcelere, ünlem ve soru tümcelerini de eklemiştir (Dizdaroğlu, 1976, s. 295). Bunun yanında tümce içerisinde yer alan ünlemleri *ünlem grubu* olarak değerlendiren araştırmacılar da vardır. Karahan; ünlemleri ünlem gruplarını, hitapları ve bağlama edatlarını cümle dışı unsur olarak ifade etmiştir (Karahan, 2006, s. 37). Karahan'ın ünlem grubu kavramı a) ünlem başta isim unsuru sonda olanlar, b) isim unsuru kelime grubu olanlar, c) birden fazla isim unsuru bulunduranlar, ç) cümlenin kuruluşuna katılmayan ve hitaplarda kullanılanlar, (Bunlar cümle dışı unsur olarak cümlenin herhangi bir yerinde bulunabilirler.), d) grubun vurgusu ünlem üzerinde bulunanlar olmak üzere beş alt başlık ile sınıflandırılmıştır (Karahan, 2006, s. 70-71). Külebi, *Türkçe Ünlemlerin Kullanımbilim Yönünden İncelenmesi* (1990) adlı çalışmasında Gencan tarafından çağrı ve dokunaklı, duygusal ünlemler olarak ikiye ayrılan (1979, s. 479) ünlemleri kullanım alanlarına göre sınıflandırarak otuz üç farklı ünlem türü tespit etmiştir. Külebi, ünlemlerin temel işlevinin yoğun duygu yükünü açıklamak olduğunu ve konuşma ortamındaki dinleyicilere yönelik bir aktarım gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda ünlemler duygusal ve çağrı ünlemleri olarak iki grupta incelenebilecektir. Söz konusu çalışmada, iki temel gruptaki ünlemlere anlamlarına göre sınıflandırılmıştır (1990, s. 32).

Deli Dumrul Hikâyesinde tespit edilen ünlemler ilk olarak Leech'in *konuşma ortamı* kuramına göre ele alınacaktır. Çünkü *Deli Dumrul Hikâyesinde* hikâyenin baş kahramanı Deli Dumrul'un Azrail, Tanrı ve ailesi ile girdiği diyaloglarda ünlemler sıklıkla kullanılmıştır. Bu bağlamda Leech'in kuramına göre ele alınan konuşucu ve dinleyiciler arasındaki geçen diyalogları aşağıdaki şekilde örneklemek mümkündür.

Konuşucu: Deli Dumrul, "Bre kavatlar, ne ağlıyorsunuz, benim köprümün yanında bu gürültü nedir, niye feryat ediyorsunuz dedi (Ergin, 2007, s. 113)."

Dinleyici: Oba halkı, "Vallah bey yiğit, Allah Teala'dan buyruk oldu, al kanatlı Azrail o yiğidin canını aldı (Ergin, 2007, s. 113)."

Konuşucu: Deli Dumrul, "Ya kadir Allah, birliğin varlığın hakkı için Azrail'i benim gözüme göster... (Ergin, 2007, s. 113)."

Dinleyici: Hak Teala'ya Deli Dumrul'un sözü hoş gelmedi, "Bak bak, bre Deli benim birliğimi tanımıyor, birliğime şükür kılmıyor... (Ergin, 2007, s. 113-114)."

Hikâye, Deli Dumrul, Azrail, Tanrı, anne, baba ve eş diyalogları üzerine kurgulandığından bu tür örnekler çeşitlendirilebilir. Dolayısıyla eserde konuşucu ve dinleyici değişken bir konumda bulunur. Bu bağlamda tüm karakterler hem konuşucu hem de dinleyici olarak değerlendirilebilir.

Leech'in konuşma ortamı kuramındaki bağlam başlığında ise genel olarak inanç konusu ele alınabilir. Amaç başlığı altında dikkat çeken konu ise İslamiyet'i henüz yeni kabul eden Türk boylarına İslamiyet'in doğru aktarılmasının sağlanması olarak düşünülebilir. Burada Deli Dumrul'un Tanrı'ya dua edip şükür kılması fakat Azrail'in bir melek olarak can aldığını bilmemesi bu yeni inanç sistemine geçişin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Leech'in konuşma ortamı kuramını ünlemle ilişkilendirebileceğimiz önemli başlığı *edimsöz* olarak değerlendirilebilir. Edimsöz, konuşucunun teşekkür etme, reddetme, izin isteme gibi bir edimi de hem eylem hem de sözle gerçekleştirmesidir. Etkisöz, konuşucunun niyetine bağlı olarak, alıcı üzerinde etki yapmaya yönelik edimdir (Leech, 1983, s. 135). Edimsöz, ünlemlerin bir tümcenin söz diziminde üstlendiği görevin belirlenmesinde önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi, "Deli Dumrul elini eline çaldı, kahkah güldü. (Ergin, 2007, s. 115)", "Demin mırıldanıyordu, şimdi hırıldanmağa başladı. Bre Azrail aman. (Ergin, 2007, s. 115-116)." örneklerindeki fiziksel tasvirler, ünlemlerin derecesinin artırılmasında edimsöz kavramı ile ifade edilebilir. Bu durum gündelik yaşantımızda kullandığımız, "Selam!" diyerek bir ortama girildiğinde el ile de selam verilmesiyle, "Gel! Gel!" seslenmesinde el ile gel işaretinin yapılmasıyla da örneklendirilebilir.

Leech'in kuramı çerçevesinde ele alınması gereken bir diğer unsur ise *sözce* kavramıdır. Sözce, bir konuşucunun ürettiği, iki susku arasında yer alan söz zinciri parçası; sözceleme edimiyle ortaya çıkan söylem (Vardar, 2002, s. 181) olarak tanımlanmıştır. Sözce, ana dili kullanıcısının zihninde yer alan bir kavram veya durumu söyleme dönüşerek somutlaşması olarak da yorumlanabilir. Ünlemler zihinde daha önce kurgulanmasalar da herhangi bir olay ve durum karşısında yalın duyguların ifadeleri olarak söyleme dönüştüğünden sözce kavramı altında da değerlendirilebilir.

Ünlemleri dilin işlevselliği bağlamında değerlendirmeden önce *Deli Dumrul Hikâyesindeki* iletişim modeline de kısaca değinmek gerekmektedir. Burada dilin işlevsel bir mantık çerçevesinde işleyerek iletişim gerçekleştirmesi için verilen etmenlerin hikâye genelindeki durumu Tablo-1'de verilmiştir.

Tablo-1: Deli Dumrul Hikâyesindeki iletişim modeli

Konuşucu	Değişken: Deli Dumrul, Tanrı, Azrail, Anne, Baba, Eş, Oba Halkı
Dinleyici	Değişken: Deli Dumrul, Tanrı, Azrail, Anne, Baba, Eş, Oba Halkı
Gönderge	İslamiyet'in kabulü ile inanç öğretilerinin aktarılması. Ölüm ve yaşamın sadece Tanrı buyruğu ile gerçekleşebileceğinin aktarılması. Kibrin zararlar.
Bildiri	Ölüm ve yaşam Tanrı'dandır. Yeryüzündeki mutlak kudret tanırınıdır.
Oluk	Dede Korkut'un hikâye söylemi
Düzgü	Deli Dumrul'un yiğitliğini göstermek için Azrail'e kafa tutması

Deli Dumrul Hikâyesi Leech'in *konuşma ortamı* ve Jacobson'un *iletişim modeli* çerçevesinde değerlendirilmiş ve her iki kurama uygun olan bulgular tespit edilmiştir. Elde edilen çıktılar kapsamında *Deli Dumrul Hikâyesi'nin* Jacobson'un *dilin temel işlevleri* kuramına göre değerlendirilmesi mümkündür.

Deli Dumrul Hikâyesi dilin temel işlevleri bağlamında ele alındığında hikâyenin değerlendirilmesinin *coşku işlevi* ile değerlendirilmesinin daha doğru olacağı düşünülmektedir. Coşku işlevi, bildirinin konuşucuya yönelik olduğu, konuşucunun sözünü ettiği konuya ilişkin özel tutumunu, gerçek olsun olmasın coşkusallığını dolaysız biçimde dile getirdiği durumlarda gerçekleşen işlev olarak tanımlanmaktadır (Vardar, 2001, s. 62). Vardar, ünlemleri bu işlevin en yalın anlatımı olarak değerlendirmiş ve bu işlevin çeşitli sesçil, dil bilgisel, sözlüksel biçimlere de renk kattığını da ifade

etmiştir (2001, s. 62-63). Bu bağlamda, bu çalışma kapsamında tespit edilen ünlem gruplarının söz dizimine kattığı zenginlikler coşku işlevi kapsamında değerlendirilecektir. Tespit edilen ve söz dizimine zenginlik katan ünlem gruplarının sınıflandırılmasında Külebi'nin sınıflandırması esas alınacaktır.

Deli Dumrul Hikâyesinde coşku işlevi ile ele alınabilecek sık kullanılan ünlemlerin başında “Bre” ünlemi gelmektedir. Bu ünlem hikâyede on dokuz kez kullanılmıştır. Biçim olarak ele aldığımızda tek bir ünlem gibi kullanıldığı görülse de işlev olarak çeşitlilik arz etmektedir. Külebi, “bre” ünlemini şaşma, seslenme başlıkları altında almış ve örneklendirmiştir (1990, s. 18-17). “Bre” ünleminin kullanıldığı cümleler aşağıdaki tabloda işlevlerine göre sınıflandırılmıştır.

Tablo-2: *Deli Dumrul* Hikâyesindeki “Bre” ünlemlerinin İşlevleri

Ünlem Bağlamı	Ünlem İşlevi
Bre kavatlar, ne ağlıyorsunuz, benim köprümün yanında bu gürültü nedir...	Seslenme
Bre yiğidinizi kim öldürdü?	Seslenme
Bre , Azrail dediğiniz ne kişidir ki adamın canını alıyor...	Seslenme
Bak bak, bre deli kavat benim birliğimi tanımıyor...	Seslenme
Bre Deli Dumrul Allah Teâlâ'nın emri böyle oldu...	Seslenme
Bre sakalcığı akça ihtiyar...	Seslenme
Bre deli geldim...	Seslenme
Bre Azrail, ben seni geniş yerde istiyordum...	Seslenme
Bre ben onu bırakır mıyım...	Şaşma
Bre , al kanatlı Azrail sen misin...	Şaşma
Bre ne heybetli ihtiyarsın Kapıcılar seni görmedi...	Şaşma

Deli Dumrul Hikâyesinde on dokuz kez kullanılan “bre” ünlemi söz dizimi içerisinde on bir farklı şekilde kullanılmıştır. Buradaki kullanımların sekizi seslenme işlevi ile üçü de şaşma işlevi ile kullanılmıştır. “Bre” ünleminin kullanıldığı bağlamdan hareketle seslenme ve şaşma işlevlerine ek olarak pekiştirme unsuru olarak kullanıldığı da ifade edilebilir. Özellikle de seslenme ünlemlerinde özne ve nesne öğelerinin pekiştirildiği ifade edilebilir. Söz gelimi “bre sakalcığı akça ihtiyar...”, “bre yiğidinizi kim öldürdü?” örneklerinde de görüleceği gibi coşku işlevinin aynı zamanda pekiştirme unsuru olarak da kullanıldığı söylenebilir.

Tablo-3: Deli Dumrul Hikâyesindeki ünlemlerinin işlevleri

Ünlem Bağlamı	Ünlem İşlevi
Bre Azrail aman ...	Özür dileme, bağışlama isteği
Bre deli kavat daha ne aman diliyorsun...	Özür dileme, bağışlama isteği
Ya kadir Allah...	İnandırma, doğrulama, onaylama, seslenme
Azrail'e buyruk eyledi kim ya Azrail...	İnandırma, doğrulama, onaylama, seslenme
Peki ya can veren can alan Allah Teala mıdır?	İnandırma, doğrulama, onaylama
Peki ya sen ne eylemekli belasın...	İnandırma, doğrulama, onaylama
Oğul oğul ay oğul...	Üzüntü
Bak bak bre deli kavat benim birliğimi tanımıyor...	Küçümseme
Azrail'e nida eyledi ki madem deli kavat benim birliğimi bildi...	Seslenme
Canımı alma Azrail medet dedi...	Özür dileme, bağışlama isteği

Tablo 3'te verilen ünlemlerin bağlamı ve işlevlerine bakıldığında da Tablo-2'deki işlevselliğe yakın bir kullanım olduğu görülecektir. Günlük dilde daha çok seslenme işlevi ile kullanıldığı düşünölen ünlemlerin bu işlevinin yanında farklı işlevlerde kullanımın görülmesi açısından önemlidir.

Deli Dumrul Hikâyesinde tespit edilen ünlem grupları söz dizimi çerçevesinde ele alındığında Karahan'ın *cümle dışı unsur* kavramı ile ifade edilebileceği görölmüştür. Söz gelimi, "Bak bak, bre deli kavat benim birliğimi tanımıyor..." (Ergin, 2007, s. 113-114). Cümlesinde görölen iki ünlem grubundan biri olan "bak bak" ikilemesi virgölle de ayrılarak cümlenin dışında cümledeki küçümseme anlamını pekiştiren biçimde kullanılan bir ünlem olarak görölmektedir. Bu durumda bu ünlemin cümlenin pekiştiricisi ya da cümlenin ifadesini güçlendirici, destekleyici bir işlev ile kullanıldığı söylenebilir. "Bre deli kavat" söylemindeki "bre" ise, özne olan "deli kavat" söz grubuna seslenerek aynı şekilde pekiştirme işlevi ile kullanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda "deli kavat" sıfat tamlamasının "bre" ünlemi ile küçümseme anlamını da çıkarabiliriz. Bu örneklerden hareketle ünlemlerin cümle dışı unsur olarak kullanılsalar dahi anlam pekiştirici olarak veya coşku işlevinin derecesini artıracak bir biçimde kullanıldığı ifade edilebilir.

Sonuç

Deli Dumrul Hikâyesinde ünlemler Leech'in konuşma işlevi kapsamında ele alınabilir. İslamiyet ile yeni tanışan Türk topluluklarının bu geçiş sürecindeki durumunun anlatılması ve öğüt verilmesi amacının da güdüldüğu bu hikâyedeki ünlemler, insanın Tanrı, melek ve diğer insanlarla karşılıklı konuşması esasına dayanmaktadır. Bununla beraber, Tanrı buyruğunun ilahi bir nitelik taşıması onu en

başından beri bir ünlem olarak değerlendirmemize de olanak sağlamaktadır. Yiğitlik ve bahadırılık düşüncesi ile Azrail'e meydan okuyan ve sonrasında büyük pişmanlıklar ile yardım isteyen birinin kullandığı yalın söylem ünlemlerin coşku işlevi kapsamına dahil edilebilir. Bu işlevle birlikte ünlem sadece basit bir seslenme değil aynı zamanda anlama etki eden bir unsur olarak ele alınabilir.

Hikâyede dikkate değer bir unsur, ünlem olan “bre” ünleminin on dokuz kez yinelenmesine rağmen tek bir işlevde kullanılmamasıdır. Bu bağlamda genellikle seslenme ve şaşma işlevleri ile kullanılan bu ünlem ayrıca pekiştirici bir unsur olarak da değerlendirilebilir.

Bu nedenle coşku işlevi ile ele alınabilecek doğal ve duru anlatımların bir duyguyu, düşünceyi, serzenişi ve diğer tüm duyguların anlamlı veya anlamsız bir ses ile dışa vurumunu ayrıca pekiştirme unsuru olarak da değerlendirmek gerekmektedir.

Ünlemlerin edimsöz ve sözcük çerçevesinde değerlendirilmesi ünlemlerin söz grubu, söz diziminde bir öge veya söz dizimi dışında bir unsur olarak değerlendirilmesinin de ötesinde bir işlevle alınmasını sağlayabilir. Bu doğrultuda ünlemin sadece söz dizimindeki etkisi veya etkisizliği değil söylemdeki etkisi dikkate alınmalıdır. Özellikle de duyguların dışa vurumu noktasında ünlemlerin sözcük olarak değerlendirilmesi ünlem üzerine yapılan tartışmaların bir neticeye bağlanmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2011). Türkiye Türkçesinde ünlem (Terim ve tanım, tasnif, ünlem olan kelimeler, söz dizimi ile ilgili sorunlar). *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler I-II*, TDK, Ankara, 588-603.
- Aksan, D. (1987). *Her yönüyle dil 1*, TDK Yayınları.
- Atabay, N., Kutluk, İ., Özel, S. (1983). Sözcük türleri, (Ed. Doğan Aksan), TDK Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin grameri*, TDK Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (1984). *Türkçe dil bilgisi*, Dergâh Yayınları.
- Bozkurt, F. (1995). *Türkiye Türkçesi*, Cem Yayınevi Kültür Dizisi.
- Deny, J. (1941). *Türk dili grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekâleti Yayını.
- Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümce bilgisi*. TDK Yayınları.
- Ergin, M. (1972). *Türk dil bilgisi*, Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2007). *Dede Korkut Kitabı*. Boğaziçi Yayınları.
- Gencan, T. N. (1988). *Dil bilgisi*, TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (1994). *Türkçe el kitabı*, Kayseri.
- Hacıeminoğlu, N. (1974). *Türk dilinde edatlar*, Devlet Kitapları.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin sözdizimi*, TDK Yayınları.
- Jakobson, R. (1960). *Linguistics and poetics*. (Ed. A. Sebcock), Style In Language, MIT Press.
- Karahan, L. (2006). *Türkçede söz dizimi*, Akçağ Yayınları.
- Koç, N. (1990). *Yeni dil bilgisi*, İnkılâp Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*, TDK Yayınları.
- Külebi, O. (1991). Türkçe ünlemlerin kullanımbilim (Pragmatics) yönünden İncelenmesi. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 1(10), 10-34.
- Leech, G. N. (1983). *Principles of pragmatics*. Longman.
- Paçacıoğlu, B. (1994). *Türk Dili ve Kompozisyon*, Sivas.

Searle, J. R. (1969). *Speech acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.

Topaloğlu, A. (1989). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*, Ötüken Yayınları.

Vardar, B. (2001). *Dilbilim temel kavram ve ilkeleri*. Multilingual.

Vardar, B. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*, Multilingual.